

Етноцентризм як проблема глобалізації культури та взаємодії цивілізацій у контексті міжкультурної комунікації

Ковтун О.В. – доктор педагогічних наук, професор
orcid: 0000-0001-5216-6350

Гармаш Т.А. – кандидат педагогічних наук
orcid: 0000-0001-6691-4815

Темпи інтегративних процесів між країнами, економічними системами, ідеологічними доктринами постійно зростають. Сучасний світ інтенсивно глобалізується. Цей процес свідчить, що формування культурної цілісності світу супроводжується виникненням щоразу нових, раніше незаних проблем. Поглиблення міжкультурних комунікацій сприяє трансформації світогляду та породжує інноваційні пошуки в кожній культурі. Взаємодія культур генерує необхідність переосмислення значущості міжкультурних контактів і власної культурної ідентичності, що ґрунтується на ідеї міжкультурної толерантності, адекватного сприйняття культурних відмінностей, які виступають за таких обставин необхідними передумовами ефективних взаємовідносин між культурами і взаєморозуміння між їх носіями. У контексті процесів модернізації сучасного суспільства, глибокої трансформації культури і складних міжетнічних відносин набула значення проблема взаєморозуміння і взаємодії між представниками різних культур, що вимагає готовності до міжкультурної комунікації і здібності до міжкультурної компетентності. Важливого значення набувають знання про свою та інші культури, вміння та навички міжкультурного спілкування й життя в поліетнічному середовищі, подолання негативного ставлення до інших культур.

Проблеми міжкультурної освіти та виховання відображені в низці документів Ради Європи, зокрема в Конвенції про захист прав людини та основних свобод – Європейська конвенція з прав людини (1950); Віденській декларації (1993); Рамковій конвенції про захист національних меншин (1995); Європейській конференції проти расизму «Всі різні, всі рівні: від принципу до практики» –

Політична декларація (2000); Афінській декларації «Міжкультурна освіта: управління різноманітністю, зміцнення демократії» (2003) та ін. У цих документах визначено пріоритетні цілі діяльності у сфері міжкультурної освіти. Основними меседжами цих документів є такі: «різноманітність традицій і культур – одне із багатств Європи»; «засади толерантності – гарантія утримання в Європі відкритого суспільства, яке з повагою ставиться до культурної різноманітності»; «необхідно формувати демократичне і плюралістичне суспільство, яке з повагою ставиться до гідності всіх людей»; «поважне ставлення до етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кожної особи, яка належить до національної меншини, створення відповідних умови для виявлення, збереження та розвитку цієї самобутності; створення клімату толерантності та діалогу, який є необхідним для того, щоб культурна різноманітність стала джерелом та чинником не розколу, а збагачення кожного суспільства».

Концептуальні засади полікультурної освіти закладено в Статуті ООН, Декларації прав людини, Загальній декларації про культурну різноманітність, Конвенції ЮНЕСКО проти дискримінації в освіті, Міжнародній Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Важливість полікультурної освіти та виховання простежується також і в нормативно-правових документах України (Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI ст.), Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, Концепція національно-патриотичного виховання дітей і молоді та ін.).

Статус етноцентризму в міжкультурній взаємодії

На тлі глобалізації виникає міжнародний діалог культур, який посилює взаєморозуміння між народами, уможливає глибше пізнання власного національного образу. Наприклад, якщо раніше здавалося, що культури Сходу й Заходу не переплітаються обопільно, то на сьогоднішній день постійно з'являються нові точки дотику та взаємовпливу, культури взаємодоповнюють і збагачують одна одну. Як свідчать результати наукових доробків учених, які досліджують окреслене коло питань (Horck, 2004; Auernheimer, 2002; Bennett, 2009; Сотер, 2016), успішність взаємодії людини з іншим культурним середовищем найчастіше залежить від її знання особливостей культури партнерів по взаємодії, їхніх комунікативних здібностей, попереднього практичного досвіду і навичок міжкультурного спілкування. Таким чином, глобалізація і глобальні проблеми сприяють діалогу культур, проблеми відкритості до діалогу та взає-

морозуміння в сучасному світі набувають глибинного характеру (Джозеф, 2010). Однак для взаєморозуміння та ведення діалогу необхідна так звана «крос-культурна грамотність» (розуміння чужої культури), а це тягне за собою розгляд таких аспектів, як: усвідомлення відмінностей у звичаях, культурних традиціях, цінностей, вірувань, властивих різним народам, здатність побачити спільне та відмінне між різноманітними культурами й поглянути на культуру власного співтовариства очима інших народів (Ларіна 2013, 17).

Міжкультурна комунікація є тим механізмом, який дозволяє здійснити сумісну діяльність зі створення загальних цінностей, нового сумісного пізнання і єдиного соціокультурного простору, у якому можуть розвиватись і взаємодіяти представники різних культур. Аналіз динаміки соціокультурних трансформацій свідчить про існування глобальної культури, яка є наслідком процесу глобалізації сучасного світу, а характер міжкультурної комунікації дає можливість розглядати соціальний символізм як регулюючий механізм процесу глобалізації сучасного світу (Аксьонова, 2012, 223).

Глобалізація, вимушена і невимушена міжкультурна комунікація породжують нову проблему – проблему адаптації, яка є фактично процесом пристосування особистості до умов конкретного культурного осередку, тобто ціннісним вибором, що розкриває ключові характеристики культурного буття: обов'язкове внутрішнє прагнення особистості до вдосконалення; активну взаємодію людини з культурним середовищем. Перешкодою міжкультурній взаємодії може стати таке явище, як етноцентризм, коли більшість людей однієї етнокультурної спільноти розмірковують про чужі культурні цінності, вважаючи власні стандартом. В енциклопедичному виданні з філософії знаходимо таке тлумачення цього явища: «етноцентризм – погляд на світ через призму етнічної ідентифікації. Життєві і культурні процеси при цьому оцінюються через традиції етнічної самосвідомості, яка виступає як ідеальний зразок» (Івін, 2004). Етноцентризм за І. Коном (1984) трактується як «схильність розглядати явища та факти чужої культури, чужого народу крізь призму культурних традицій і цінностей свого власного народу». Т. Устименко (2018, 232) вважає, що термін «етноцентризм» у його широкому розумінні використовується для позначення специфічного феномена щоденної свідомості, що виникає у процесі взаємодії етнічних груп і характеризується надпозитивним ставленням до інгрупи і негативним емоційно-оцінним ставленням до аутгрупи. Попри значне розмаїття підходів, найбільш поширене тлумачення поняття «етноцентризм» характеризується, на думку

О. Горенко (2010, 354), двома основним аспектами: «етноцентризм» – це, по-перше, міжетнічне сприйняття, яке полягає у схильності оцінювати явища довколишнього світу крізь призму традицій і норм своєї етнічної групи, що вважається еталоном; по-друге, наявність упередженості або недовіри щодо сторонніх, які можуть побутовувати всередині соціальної групи або за її межами.

Уважається, що сам термін «етноцентризм» запроваджений у науковий обіг соціальним еволюціоністом, професором соціальних і політичних наук Єльського університету Уільямом Самнером у праці «Народні звичаї» (1906). Дослідник зокрема наголосив, що існує різка відмінність між відносинами всередині етнічної групи і міжгруповими відносинами. Якщо всередині групи панує солідарність, то у відносинах між групами переважають підозрілість і ворожнеча (Sumner, 1959). Етноцентризм відбиває і водночас відтворює єдність етнічної групи перед викликами зовнішнього світу. Не менш суттєвим є зв'язок етноцентризму із соціальними стереотипами, які засвоюються під час соціалізації і включення до того чи того соціокультурного середовища. Важливим чинником формування етноцентризму є націоналізм (ідеологія в цілому). Як і етнічну самосвідомість, етноцентризм не можна розглядати у відриві від історії і соціально-економічного стану відповідних етносів. Міжетнічні стосунки залежать від ступеня інтенсивності й спрямованості культурних контактів, що можуть бути не лише ворожими, а й дружніми (Горенко, 2010, 361).

Значення етноцентризму для процесу міжкультурної комунікації оцінюється неоднозначно. Значна група дослідників (Горенко, 2010; Пашукова, 2009; Устименко, 2018) вважає, що етноцентризм загалом є негативним явищем, яке часом межує навіть із расизмом. Ця оцінка етноцентризму ґрунтується на проявах тенденції несприйняття всіх чужих етнічних груп у сполученні із завищеною оцінкою власної групи. З іншого боку зауважується, що як і будь-яке соціально-психологічне явище, етноцентризм не може розглядатися виключно негативно. Хоча етноцентризм і створює перепони для міжкультурної комунікації, він одночасно виконує корисну для групи функцію підтримання ідентичності і навіть збереження цілісності й специфічності групи (Грушевицкая, Попков, Садохин, 2002).

За Л. Саратовою (2013), міжкультурна комунікація – це комунікація між представниками різних культур і народів, і здійснюється вона тільки тоді, коли між людьми різних культур розвивається «міжкультурна компетентність». Ми, услід за В. Аксьоновою, міжкультурну комунікацію розуміємо як наукову етику, яка нама-

гається розробити наукові методи для покращення взаєморозуміння і міжкультурного обміну (Аксьонова, 2012, 223). Однією з причин виявлення інтересу до міжкультурної комунікації є розвиток людської цивілізації, інтернаціоналізація і глобалізація. Сучасні геополітичні зміни випробують збалансованість між нацією, територією і державою, збалансованість, яка визнається і забезпечується, головним чином, національними системами. У світлі зазначеного цікавими є висновки Т. Устименко (2018), яка вважає, що «етноцентризм є особистісною установкою, яка формується у процесі соціалізації індивіда в певній культурі та починається з надранніх етапів онтогенезу». Стадії формування етноцентризму авторка пов'язує із формуванням свідомості та самосвідомості в цілому. «Спочатку формуються сенсорні еталони, які є культурно специфічними, а отже, й етноспецифічними. Далі формуються моральні, поведінкові норми та ієрархічна система ціннісних орієнтацій, які теж чітко культурно визначені. Усі ці засвоєні еталони (сенсорні, нормативні, ціннісні) слугують для сприйняття та оцінювання людиною себе та інших людей. Функціонуючи у спілкуванні, вони є основою для порівняння і завжди виявляють схожість або несхожість позицій. У результаті такого порівняння виникає емоційна оцінка: позитивна у випадку схожості і негативна у випадку несхожості. Вираженість емоційного супроводу залежить і від міри схожості-несхожості, і від характеристик еталону, що був задіяний. Основний закон етноцентризму полягає в тому, що чим більш виразною є несхожість за всіма критеріями, тим яскравішим буде негативізм» (Устименко, 2018, 237).

Етностереотипи та упередження у міжкультурній комунікації

У результаті етноцентричної реакції, яка полягає в складанні суджень про чужі культурні цінності, спираючись на цінності власного народу, у міжкультурній комунікації виникають такі явища, як етнічні стереотипи та упередження. Відтак, часто при міжкультурній комунікації й оцінці співрозмовників, комуніканти керуються стереотипами та упередженнями, що склалися раніше, та оцінюють співрозмовників крізь призму власної культурної ідентичності, тобто через порівняння «себе»/«нас» і «їх».

Природа виникнення стереотипу сприйняття й упередження в міжкультурній комунікації лежить в об'єктивних умовах життя людей, для яких характерне багаторазове повторення одноманіт-

них життєвих ситуацій. Процес формування стереотипів та упереджень відбувається завдяки можливості людської свідомості закріплювати інформацію про однорідні явища, факти та людей у вигляді сталих ідеальних утворень (Ларіна, 2013, 16).

Прийнято виокремлювати три основні концептуальні підходи до проблеми дослідження стереотипів: психодинамічний, соціокультурний і когнітивний. Формування й засвоєння стереотипів відбувається кількома шляхами: у результаті соціалізації й інкультурації; у процесі особистісного спілкування з найближчим оточенням; унаслідок обмеженості контактів та інформації; через засоби масової інформації (Ларіна, 2013, 17).

Американські вчені Д. Кац та К. Брейлі (1933, 288-289), дали таке визначення поняттю «етнічний стереотип» – «стійка думка, яка мало узгоджується з тими реаліями, які вона прагне уявити, через притаманну людині властивість спочатку визначити явище, а потім вже його спостерігати». Таким чином, етнічні стереотипи як різновид соціальних стереотипів є відносно стійкими, спрощеними, схематизованими та емоційно-забарвленими образами і думками узагальненого характеру про етнічну групу, які з легкістю поширюються на всіх представників цієї групи.

Етнічним стереотипам притаманні такі властивості: по-перше, вони носять емоційно-оцінний характер (*представники взаємодіючих етнічних груп відчують один до одного почуття різної модальності і полярності, демонструють своє ставлення через оцінку якостей*); по-друге, мають різні полюси – негативний і позитивний: полярність етнічних стереотипів залежить від виду стереотипу (*в автостереотипах переважають стереотипи захоплення; у гетеростереотипах – стереотипи презирства, іноді позитивно пристрасні стереотипи*); по-третє, відчують вплив реальних міжетнічних відносин, і ступінь їх сприятливості залежить від характеру цих відносин – співпраці або суперництва, домінування або підкорення (Махній, 2016).

Серед механізмів, що сприяють формуванню стереотипів, зазначають такі: 1) схематизація (*на основі сприйняття народу формуються певні схеми уявлень, поведінки, що сприяють економії зусиль і швидкості дій у представників групи, яка стереотипує*); 2) категоризація (*існуючі розрізнені уявлення про групу поєднуються в певні категорії*); 3) раціоналізація (*стереотипи формуються через виправдання і логічне пояснення своїх дій*); 4) проєкція (*існуючі недоліки, негативні риси тощо не усвідомлюються, а приписуються чужій етнічній групі*); 5) каузальна атрибуція (*формуються*

негативні гетеростереотипи через приписування причин поведінки і досягнень представників чужої групи власній групі та позитивні автостереотипи через приписування позитивних причин вчинків своїй групі) (Махній, 2016).

У міжкультурній комунікації стереотипи тільки тоді бувають ефективними, коли використовуються як припущення про індивіда чи ситуацію (а не розглядаються як єдино істинна інформація про них), про причини та можливі наслідки своїх або чужих дій. Негативний бік стереотипізації полягає в абсолютизації образу групи, що не дає змоги виявити індивідуальні особливості окремої людини, а також при свідомому дотриманні людиною стереотипних суджень, що є ознакою негнучкості мислення та позиції щодо інших людей.

Під упередженням, у свою чергу, розуміють вороже ставлення до представників інших груп, їхньої культури та до будь-яких фактів, пов'язаних з їхньою діяльністю, поведінкою або соціальним статусом. Головним чинником виникнення та розвитку упередженості є нерівність у соціальних, економічних і культурних умовах життя різних спільнот. Упередження виникають як наслідок неповного чи спотвореного розуміння об'єкта, щодо якого формується думка, і здебільшого включені в культуру у вигляді нормативних заповітів (Ларіна 2013, 18).

Використання упереджень у міжкультурній комунікації має різні наслідки для людини. По-перше, наявність того чи того упередження серйозно спотворює для його носія процес сприйняття людей з інших етнічних або соціокультурних груп. По-друге, в середовищі людей, охоплених упередженнями, виникає неусвідомлюване відчуття тривоги та страху перед тими, хто для них є об'єктом дискримінації. По-третє, існування упереджень і заснованих на них традицій і практики дискримінації спотворює самооцінку об'єктів цих упереджень. Значній кількості людей нав'язується відчуття соціальної неповноцінності, і, як реакція на це почуття, виникає готовність до утвердження особистісної повноцінності шляхом міжетнічних і міжкультурних конфліктів. У процесі міжкультурної взаємодії люди воліють досягти взаєморозуміння і згоди шляхом компромісу між власними культурними цінностями з аналогічними цінностями партнера по взаємодії. Вирішальною обставиною тут виступає визнання взаємодіючими сторонами одне одного як рівноправних учасників спілкування, відносини між якими будується на принципах довіри, поваги, доброзичливості, рівності і свободи вибору. При цьому реалізація ними своїх інтересів і цілей припускає також

невтручання у справи одне одного і збереження самостійності. Такий тип взаємодії визначається в науці терміном «толерантність» (Малинка, 2012, 123).

Міжкультурна толерантність

У міжкультурній компетентності толерантність виступає як принцип оптимізації міжкультурних відносин, як необхідна умова вирішення міжкультурних суперечностей. Вона передбачає взаємну поступливість, постійну готовність до діалогу, рівність взаємодіючих сторін, визнання іншої думки, унікальності і цінності іншої особистості. У Декларації принципів терпимості (1995 р.), поняття «толерантність» визначається як правильне розуміння розмаїття культур, форм самовираження й прояву людської індивідуальності; активне ставлення до дійсності, що формується на основі визнання універсальних прав і свобод людини. Саме на цій основі створюється атмосфера довіри, рівності і терпимості, які забезпечують ефективну міжкультурну комунікацію. Толерантність у якості елементу міжкультурної компетентності характеризується відсутністю негативного ставлення до іншої культури, наявністю позитивного погляду на іншу культуру разом зі збереженням позитивного сприйняття власної культури.

Прояви толерантності нерідко можуть «переплітатися» з проявами нетолерантності, яка реалізує себе в різноманітних формах, таких як: шовінізм, ксенофобія; насильство, агресія; фанатизм, цинізм тощо. Саме на основі специфіки ідентичності формується толерантне чи нетолерантне ставлення до представників різних груп. Особиста відповідальність налаштовує толерування на розуміння позиції іншого, розширення свого досвіду до меж чужого, на спроможність мислити самому, але при цьому вміти ставити себе на місце іншого. Відтак, окреслюються межі власної автономії і свободи, межі волі в здатності не втрачати власну ідентичність, належність самому собі при вмінні мислити множинність інших (людей, позицій, ідей) в єдності людяності. З цього погляду, множинність позицій і точок зору виявляється можливою за втримання двох настанов свідомості – вірності своїй автентичності і толерантності до іншого (Іщенко, 2015, 37).

Головною метою міжкультурного навчання є формування в індивіда здатності до успішної міжкультурної комунікації. Така здатність виникає лише тоді, коли різні аспекти міжкультурного навчання наповнюються культурно-специфічним змістом, що відо-

ображає належність особистості до певного етносу, регіону проживання, суспільства в цілому. Тобто, процес навчання зводиться до того, щоб: розвивати мотиви, спрямовані на розширення міжкультурного досвіду, який відображає відмінності культурних цінностей і виховує поважне ставлення до цих відмінностей; сформувати когнітивну основу міжкультурної компетентності, що включає в себе здатність усвідомлювати загальне і специфічне в культурних картинах світу різних народів через посередництво порівняння, осмислення і прийняття культурних відмінностей; формувати зразки поведінки на основі адекватного використання вербальних і невербальних засобів комунікації; організувати процес навчання на основі крос-культурного аналізу, тренінгових технологій навчання, емоційно-мовленнєвої сенситивності, рефлексії значущих міжкультурних комунікативних ситуацій.

Оскільки сучасні соціокультурні процеси створюють нові можливості, види і форми спілкування для представників різних культур, головною умовою ефективності яких є взаєморозуміння, діалогова взаємодія, толерантне ставлення до культури партнерів по комунікації, зазначене потребує підвищення ефективності детермінантів розвитку міжкультурної комунікації, необхідної для сумісної комунікації і співпраці з носіями інших культур. У процесі пошуку пріоритетів у міжетнічному спілкуванні через міжкультурну комунікацію «виявляється й узгоджується система цінностей різних культур» (Абрашкевічус, 2014, 29). Міжкультурні непорозуміння зазвичай виникають унаслідок несвідомого перенесення власної культурної ідентичності на співрозмовника, який є носієм інших культурних традицій і звичаїв. Потенційна можливість виявити свої культурно-ціннісні орієнтації, порівняти їх із ціннісними орієнтаціями інших представників соціуму через інформацію, яку було передано в результаті комунікації, виступає певним «культурним контекстом, здатним формувати суб'єктивне світосприйняття і впливати на особистість, формувати її культурну компетенцію» (Абрашкевічус, 2014, 29). Таким чином, толерантний підхід у міжкультурній комунікації означає, що ті чи ті етнічні і культурні особливості окремої особистості або групи осіб визнаються лише одними з багатьох і не можуть підпорядкувати собі всі інші. Він виступає як умова збереження відмінностей, як право на відмінність, несхожість, неоднаковість. При такому підході сприйняття чужої культури відбувається на основі порівняння попереднього досвіду і нового, порівняння з аналогічними елементами власної культури одночасно на раціональній і чуттєво-емоційній

основі. Почуття людини стимулюють розуміння або перешкоджають йому, встановлюють його межі.

Етноцентризм, як і будь-які інші соціально-психологічні явища, не варто розглядати як щось позитивне чи негативне, оскільки ціннісне судження про нього не може бути прийнятним. Етноцентризм є частиною буття особистості, наслідком її соціалізації та прилучення до конкретної культури. Незважаючи на те, що етноцентризм часто буває перешкодою в міжетнічній і міжкультурній взаємодії, він водночас виконує функцію підтримання та збереження етнічної самоідентичності, цілісності та специфічності.

Етнокультурні відмінності та подібності народів, які визначаються ландшафтом і кліматом, умовами їх проживання в різних країнах, різним становищем у структурі суспільства, типом релігії, способом життя та іншими причинами стають об'єктивною основою для формування міжкультурної компетентності. Практика формування міжкультурної компетентності у тій чи тій мірі пов'язана з подоланням етнокультурних стереотипів та упереджень, які певною мірою стають на заваді успішного міжкультурного діалогу, істотно обмежуючи ефективність міжкультурної комунікації. Тому ефективність міжкультурного діалогу досягається, зокрема, за рахунок подолання відповідних стереотипів шляхом залучення і використання однією культурою артефактів іншої. Толерантність як імператив взаємодії народів і культур ґрунтується на існуванні відмінностей у людських суспільствах і повазі цих відмінностей. У результаті міжкультурна компетентність стає тією властивістю особистості і товариства, яке дозволяє партнерам із міжкультурної комунікації здійснювати сумісну діяльність, створювати спільні культурні цінності, формувати єдиний соціокультурний простір, у якому можуть взаємодіяти представники різних культур і етносів. Таким чином, міжкультурна комунікація (компетентність) не тільки виконує функцію обміну інформацією у процесі взаємодії людей, що є носіями відмінних цінностей і типів поведінки, але й детермінує і формує міжкультурну толерантність партнерів із комунікації, адаптуючи тим самим представників різних етнічних і національних культур одна до одної і до мультикультурності єдиного глобалізованого світу.

Наукові джерела

Абрашкевичус, Г. 2014. «Культурна ідентичність у процесі розвитку полікультурного середовища». Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія» 14 (1): 26-33.

Аксьонова, В. І. 2012. «Детермінанти оптимізації міжкультурної комунікації в умовах сучасного глобалізованого соціуму». Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії 50: 220-230.

Горенко, О. 2010. «Історико-методологічна конкуренція етноцентризму та антропоцентризму в євроінтеграції України». Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки 19: 349-368.

Грушевицкая, Т. Г., Попков, В. Д., Садохин, А. П. 2002. Основы межкультурной коммуникации: учебник для вузов. Москва: Юнити-Дана.

Декларация принципов терпимости, 1995. Дата звернення березень 2020. http://www.un.org/gu/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml

Ивин, А. А. 2004. Философия: Энциклопедический словарь. Москва: Гардарики.

Іщенко, Ю. А. 2015 «Про забутий один чинник толерантності». Толерантність як соціо-гуманітарна проблема сучасності: 34-37.

Кон, И. С. 1984. В поисках себя: Личность и ее самосознание. Москва: Политгиздат.

Ларіна, Н. Б. 2013. «Міжкультурна комунікація й особливості її проявів». Держава та регіони: Державне управління 2 (42): 15-18.

Малинка, Ю. Г. 2012. «Толерантність як результат міжкультурної комунікації в умовах глобалізації». Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія 2: 12

Махній, М. М. 2016. Етнічна психологія: навчальний посібник. Київ: Видавничий дім «Слово».

Пашукова Т. И. 2009. «Этноцентризм в межкультурной коммуникации». Вестник Московского государственного лингвистического университета 563: 50-61.

Сатарова, А. Х. 2013. «Основные проблемы межкультурной коммуникации как фактор развития современного общества». Современ. науч. исслед. и инновации 12. Дата звернення березень 2020. <http://web.snauka.ru/issues/2013/12/29074>.

Сотер, М. В. 2016. «Толерантність як основа міжкультурної комунікації». Підготовка менеджерів освітньої галузі в умовах децентралізації управлінських структур: світовий досвід: 186-188.

Устименко, Т. А. 2018. «Статус етноцентризму в міжкультурній взаємодії, його види та функції». Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти 1: 231-243.

Auernheimer G., 2002. "Interkulturelle Kompetenz und Professionalität". Interkulturelle Studien 13: 18-29.

Baig, N., Ting-Toomey, S., Dorjee, T. 2014. "Intergenerational narratives on face: A South Asian Indian American perspective". Journal of International and Intercultural Communication 7: 127 – 147.

Bennett, M. J. 2009. "Defining, measuring, and facilitating intercultural learning: a conceptual introduction to the intercultural education double supplement". Intercultural Education 20 (4): 4 – 13.

Horck J., 2004. "An analysis of decision - making processes in multicultural maritime scenarios". Maritime Policy and Management 31 (1): 15-29.

Joe, J. O. 2010. "Cross-Cultural Communication Issues on Board". Proceedings IMEC-22. Alexandria: 182-195.

Katz, D., Braly, K. 1933. "Racial Stereotypes in One Hundred College Students" Journal of Abnormal and Social Psychology 28: 280-290.

Sumner, W. 1959. Folkways. New-York: Dover, Inc.